

Dalia Staponkutė: kalba kaip subjekto tėvynė

Anotacija: Straipsnio tikslas – išanalizuoti Dalios Staponkutės kūrybą remiantis Jacques'o Lacano psichoanalitinės teorijos modeliais ir parodyti jos eseistikoje išskylančią kalbos, kaip perteikiančios tam tikras sąžmonės struktūras ir formuojančios subjekto santykį su pasauliu, problematiką.

Straipsnyje remiamasi prielaida, jog Staponkutės pasakotoja sąžmoningai reflektuoja kalbą kaip esminę santykio su pasauliu išraišką, kuri atsiskleidžia per emigracijos patirtis: buvimą tarp dviejų kultūrų, o kartu – ir tarp savos (gimtosios) bei išmoktos (svetimos) kalbų.

Kaip atskiras aspektas analizuojamas motinos ir vaikų, gimusių svetimose šalyse, dvikalbiškumas ir daroma išvada, jog per kalbą teritorija, kurioje vaikas auga, tampa motinos pakaitalu, vadinasi, būtent kalba yra vienokio arba kitokio tipo asmenybės formuojantis pamatas, be kurio socializacija tampa nevisavertė, o tai reiškia, kad subjekto tėvynė yra ta, kurios kalba jam yra gimtoji.

Raktažodžiai: Dalia Staponkutė, lietuvių esė, Jacques Lacan, psichoanalitinė kritika, dvikalbiškumas.

Dalios Staponkutės eseistinė kūryba iki šiol tirta daugiausia siejant ją su emigranto tapatybės ypatumais¹. Pagrindinis mūsų tyrimų aspektas – išryškinti kalbos, kaip perteikiančios tam tikras sąžmonės struktūras ir formuojančios subjekto santykį su pasauliu, problematiką. Esė analizė atliekama pasitelkiant psichoanalitinės literatūros kritikos metodus, remiantis pamatinėmis Jacques'o Lacano teorijos tezėmis.

Vienas pagrindinių Lacano asmenybės teoriją iliustruojančių tekstų – straipsnis „La séminaire sur ‚La Lettre volée‘“ („Seminaras apie ‚Pavogtą laišką‘“;

1 Dalia Kuizininė, „Lietuvių egzilio literatūros iššūkiai“, *Oikos*, 2008, Nr. 2(6), p. 149–154; Dainius Vaitiekūnas „Tapatybės ieškojimas Dalios Staponkutės eseistikoje“, *Teksto slėpiniai*, Nr. 14, 2011, p. 106–115; Dalia Satkauskytė, „Egzilinė (ne)tapatybė naujausioje lietuvių emigrantų literatūroje“, *Oikos*, 2011, Nr. 2(12), p. 120–129.

1956). Jame ieškoma įrodymų, jog sąmonės struktūra yra tapati kalbos struktūrai. Anot Lacano, subjektas, pasidalijęs į sąmoningą *ego* būseną ir nesąmoningus, nuslopintus troškimus, egzistuoja kalbos pasaulyje: daiktai tampa egzistuojantys tik tuomet, kai šifruojami, simbolizuojami ar įvardijami. Subjektas yra kalbos poveikio rezultatas ir pasirodo tik kaip savo mąstymo objektas. Taigi Lacano tyrimų objektas yra ne iracionalūs potraukiai, iš esmės nepasiekiami analizei, bet tiriamojo kalba, kurioje atsispindi sąmonėje vykstantys procesai. Taip klasikinė sąmonės samprata buvo iš esmės pakeista: Lacanui „sąmonė yra suvokiama kaip mąstymas, kuris, priešingai karteziškajam projektui, neleidžia subjektui sutapti su savimi pačiu. Taigi modernus mąstymas subjekto sąvoką siejo su autonomišku ir racionaliu individu, o psichoanalizės teorijoje subjektas siejamas su sąmone kaip tam tikru minties procesu“².

Suvokti, kaip pradeda formuotis subjektas, padeda viena svarbiausių Lacano įvestų sąvokų – „veidrodžio stadija“, kurią jis analizuoja programiniame straipsnyje „Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je“ („Veidrodžio stadija kaip Aš funkciją formuojantis etapas“). Lacanas teigia, kad subjekto savęs identifikacija prasideda kur kas anksčiau, nei manė jo pirmtakai psichoanalitikai. Jis išskiria tris subjekto psichinio gyvenimo plotmes, kurios koegzistuoja greta: tai *įvaizdintoji*³, *simbolinė* ir *tikrovės*⁴ plotmės. Įvaizdintoje plotmėje sprendžiama subjekto tariamo ar įsivaizduojamo identiteto formavimosi problema. Įvaizdintoji plotmė nurodo subjekto santykį su savo iliuziniu vaizdiniu, kurį jis susikuria veidrodžio stadijoje. Tokį subjekto būvį, kai dar neturime apibrėžto „aš“ centro ir esamas „aš“ gali pereiti į kitus objektus, Lacanas pavadina „įvaizdintąja“ [*imaginaire*]. Šią būseną apibrėžia reiškinių visuma, nuo kurios prasideda antrinės subjekto identifikacijos⁵: subjektas, siekdamas suformuoti savęs vaizdinį, suvokia

2 Povilas Senūta, „Keturi pagrindiniai Jacqueso Lacano psichoanalizės konceptai“, *Logos*, Nr. 68, 2011, p. 217.

3 Pranc. *imaginaire* – tariamas, menamas, įsivaizduojamas. Audronė Žukauskaitė, pristatydamą Lacano subjekto teoriją iš filosofinės perspektyvos, renkasi reikšmę „įsivaizduojamas“ ir Lacano *imaginaire* verčia „įsivaizduojamoji plotmė“ (Audronė Žukauskaitė, *Anapus signifikanto principo*, Vilnius: Aidai, 2001), tačiau tikslingiau būtų tai vadinti „įvaizdintąja plotme“, kad lietuviškas atitikmuo būtų artimesnis prancūziško žodžio *imaginaire* darybai iš *image* – „(at)vaizdas“.

4 Lietuviški terminų vertimai nėra nusistovėję. Senūta Lacano terminą „tikrovės“ plotmė verčia „realybės“ plotmė.

5 Jacques Lacan, „Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je“, *Écrits I*, Paris: Édition du Seuil, 1966, p. 91.

save pirmiausia per kitą – motiną, tėvą ar kitą žmogų, kurį mato priešais save. Kūdikis visų pirma mato save kaip kitą – tarsi įrašydamas savo kūną į giminės (t. y. žmonijos) liniją. Nuo 6 iki 18 mėnesių jis ima reaguoti į savo atvaizdą veidrodyje ir atpažįsta save per tam tikrus judesius, kurie reprezentuoja jo kūną kaip *išorišką*. Tačiau veidrodyje, anot Lacano, implikuojamas ne tik atvaizdas, bet ir mirażas [*image* keičiamas *mirage*], kuris mirguliuoja ir klaidina. Taigi atvaizdas jau iš pat pradžių yra „susvetimėjęs“, su juo tik *tapatinamasi*.

Tam tikrą veidrodžio stadijos modelį galima išžvelgti ir meninėje kūryboje, ypač literatūros kūriniuose. Tekstas tampa „veidrodžiu“ – antrine tariama realybe, kurioje, kaip ir įvaizdintoje plotmėje, gimsta subjekto santykis su savo iliuziniu vaizdiniu tekste. Subjektas šiuo atveju yra ir teksto autorius, ir jo skaitytojas. Trūkinėjantis, chaotiškas, sąmonės srautu grįstas postmodernistinės literatūros stilius leidžia daryti prielaidą, jog joje reiškiasi tai, ką Lacanas įvardija kaip „gelminį įtrūkį, pradinę Nedarną“, susijusius su būsena, kai dar neturime apibrėžto „aš“ centro, o esamas „aš“ gali pereiti į kitus objektus.

Tačiau kūrinys, kaip ir veidrodyje, implikuojamas ne tik atvaizdas, bet ir klaidinantis mirażas. Subjektas aptinka save ten kaip „susvetimėjusį“ atvaizdą, kurio panašumas į subjektą tėra tam tikra iliuzija. Subjekto santykis su kūriniu yra ne kas kita, kaip šizofreniškas skilimas, nes, viena vertus, subjektas tapatina su savimi išorinį atvaizdą, kita vertus – projektuoja į jį savo vidujybę.

Pasitelkdami Lacano psichoanalitinės teorijos modelius, galime suvokti, kodėl Dalios Staponkutės tekstuose veikia būtent tokio tipo pasakotoja. Staponkutės eseistika (*Lietumi prieš saulę*, 2007) pristato sąmoningą santykį su kalbos, benamystės patirtimis, iš sąmonės gilumų ištraukia jas į sąmoningą loginių svarstymų lygmenį. Autorė yra baigusi filosofijos studijas, nuo 1989 m. gyveno Kipre, Nikosijoje, šiuo metu gyvena ir dirba Lietuvoje. Staponkutės tekstai atstovauja apmąstomosios esė žanrui, egzistencine problematika ir filosofine retorika išsiskiria iš kitų autorių (pvz., Giedros Radvilavičiūtės) beletristinės eseistikos srauto. Daugelyje esė kalbama apie tarpinių būsena patirtis: tai buvimo tarp dviejų kultūrų – gimtosios lietuviškos ir prisiimosios graikiškos – apmąstymas, kuris ryškiausiai atsiskleidžia per santykį su dviem kalbomis ir vertimo (ne) galimybe.

Atskiru subjekto refleksijos aspektu Staponkutės eseistikoje tampa motinos ir vaiku, gimusių svetimoje šalyje, dvikalbiškumas: specifinė jų ryšio išraiška, kai motinos kalba vaikui nėra gimtoji.

Staponkutės subjektas – emigrantas, kurį galima prilyginti Lacano „laiškui-raidei“: *la lettre* prancūzų kalba reiškia ir raidę (pirmoji reikšmė), ir laišką (antroji). Lacanui svarbi raidės savybė nuolatos slysti iš vienos vietos į kitą, kaip kad laiškas keliauja iš rankų į rankas, niekam nepriklausydamas. Kalbos esmę Lacanas redukuoja iki vienos raidės išraiškos, kuri gali leistis aplinkkeliu būtent todėl, kad šis aplinkkelis būdingas jai kaip signifikatui. Raidė-laiškas keliauja *savo* keliu, siejasi su *savo* vieta, kaip laiškas turi išsiuntimo vietą ir paskirties vietą.

Staponkutės subjektas tarsi išsiųstas laiškas patenka į kitakalbę aplinką, kurioje jo, kaip raidės, priklausančios gimtosios kalbos reikšmių laukui, funkcijos jau negalioja. Įsijungia Lacano minimi gynybos mechanizmai – pašalinimas [*la forclusion*], išstūmimas [*le refoulement*⁶] ir neigimas [*la dénégation*]. Veikiant pašalinimo mechanizmui, iš kalbos, t. y. simbolinės plotmės, dingsta neigiamo turinio potyriai. Nerimą keliantys vaizdiniai ir mintys, veikiant išstūmimo mechanizmui, išstumiami į nesąmoningąją sferą, bet išstumtasis turinys nuolatos stengiasi koku nors pavidalu patekti į sąmonę, dažnai – per sapnus ar kalbos riktus. Įsijungus neigimo gynybos mechanizmui, mintys ar jausmai sąmonę pasiekia prieštaravimo pavidalu. Svetimkalbėje aplinkoje nemalonios, erzinančios ar trikdančios subjekto patirtys išstumiamos ir gali destabilizuoti asmenybę. Staponkutės tekstuose šie mechanizmai išnaudojami konstruktyviai: tampa pagrindu meno kūriniai atsirasti.

Emigrantas iš savo aplinkos perkeliamas į svetimą, tad jis, Lacano terminais, yra dar ir „pavogtas“ – tai objektas, kuris nukrypo, atitolo nuo vietos, kurioje buvo anksčiau. Subjektas laikinai tampa kitos kalbos vartotoju, taigi įgyja svetimą „laišką-raidę“, bet per pavaldumo santykį: jis priklauso nuo kalbos, bet ypač – nuo diskurso, t. y. apsikeitimo žodiniiais pasakymais. Pavaldumo santykis, susiejęs subjektą su raide-laišku, lemia ir subjekto vietą pasakojamoje istorijoje. Tai ne subjektas įsakinėja, perduoda, nukreipia ar suteikia reikšmę raidei-laiškui, bet pats yra pajungtas [*assujetti*] signifikanto įstatymui. Laiškas turimas, bet ne savininko teisėmis, jis nebeprisiklauso niekam – nei siuntėjui, nei adresatui.

Emigrantas neturi fiksuotos vietos, užima tarpinę poziciją dvikalbėje sistemoje, kurioje viena kalba yra gimtoji, o kita – prisiimta. Anot Staponkutės, „Emigrantas primena skraiduolį, kurio jau nėra išvykimo ir dar nėra atvykimo

6 Lietuviški terminai nėra visai tikslūs. Psichoanalizės žodyne (Stig Fhanér, *Psichoanalizės žodynas*, Vilnius: Aidai, 2005) „išstūmimas“ verčiamas kaip „pašalinimas“, nors tiksliau būtų „nuslopinimas viduje“.

vietoje“⁷. Integravimasis į kultūrą įmanomas tik per kalbą, tačiau jis – tik dalinis, nes į lingvistinę tradiciją įeina ne tik tiesioginės žodžių reikšmės, bet ir dviprasmybės bei visi prasminiai nukrypimai. Tokiais nukrypimais, pagal Lacaną, galėtume vadinti aplinkkelius, kuriais juda simbolinis laiškas-raidė. Taigi identiškai perkelti žodžio prasmės iš vienos kalbos į kitą neįmanoma. O jei neįmanoma perkelti atskiro žodžio, vadinasi, neįmanoma perkelti ir sakinių kombinacijos ar tam tikros jų struktūros. Toks yra ir fenomenologinis požiūris į kalbos mokymąsi: „Norint tobulai įsisavinti kokią nors kalbą, reikėtų prisiimti pasaulį, kurį ji išreiškia, tačiau neįmanoma vienu metu priklausyti dviem pasauliams.“⁸ Tai suprasdama, Staponkutė reflektuoja ir savo pačios santykį su kalba atsidūrus graikų kultūroje.

Kalbos refleksija Dalios Staponkutės eseistikoje

Staponkutės reflektuojamas santykis su kalba užima tarpinę poziciją tarp fenomenologijos ir psichoanalizės: kalbą galima apčiuopti, lyginti su kitais pojūčiais, kartu pripažįstant hierarchinį santykį su kalbos fenomenu: „Santykis tarp kalbos-Dievo ir kalbos-žmogaus vadinamas drama, nesvarbu, kad kalbos filosofija tai įvardija kaip ‚hermeneutinį ratą‘ ar skirtingą ‚suvokimo lygmenį‘. Didžiausia iliuzija manyti, jog su kalba galiu daryti, ką noriu. Anaipol: tik tiek, kiek ji leidžia. Kalba guvesnė už žmogų, todėl žmogus geriausiu atveju gali būti jos įrankis.“(15) Tai atitinka Lacano subjekto, kaip priklausančio kalbos struktūrai ir tos struktūros valdomo, teoriją. Rašytojui plėtojant siužetą (o Staponkutės atveju – ir verčiant) tam tikra žodžių tvarka, arba, pagal Lacaną, raidė-laiškas ir jo aplinkkeliai, valdo subjektų pasirodymą ir vaidmenis.

Esė „Kalbiniai apsidėimai“; kurios pavadinimas kreipia psichoanalitinės priegos prie teksto link, svetimos kalbos įsisavinimas lyginamas tiek su apsidėimu (nuo žmogaus valios nepriklausančiu potyriu), tiek su revoliucija – sąmoningu perversmo aktu. Vedama eseistikai būdinga paralelė su istorinėmis aktualijomis – Berlyno sienos griovimu, kuris turėjo realią politinę reikšmę ir sudarė sąlygas tarpkultūriniam mainams:

7 Dalia Staponkutė, *Lietumi prieš saulę*, Vilnius: Apostrofa, 2007, p. 40. Toliau cituojant skliausteliuose nurodomas knygos puslapis.

8 Maurice Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la perception*, Paris: Éditions Gallimard, 1997, p. 218.

Tais laikais, kai griuvo Berlyno siena, aš, užsidariusi nedideliame, drėgno salos oro prisotintame bute Nikosijoje, intensyviai mokiausi graikų kalbos. Siekiau sugriauti kalbos sienas, ir, kad ir kaip būtų keista, tai atrodė svarbiau už epochos pokyčius ir politines euforijas. Mano „revoliucinis procesas“ vyko grumiantis su egzotiškais raidėmis, žodžių etimologija, fonetika; ištisas valandas priešais veidrodį stebėdavau naują veido pantomimą ir guosdavau save, jog pergalėsiu baimę pasirodyti gatvėje bekalbė. (16)

Šiame tekste galima išvelgti Lacano veidrodžio stadijos pakartojimą: subjektas, mokydamasis kalbos, stebi save veidrodyje ir ima atpažinti kaip priimančią kitą tapatybę – „naują veido pantomimą“. Svetimos kalbos žodžių tarimas paženkliną veidą, taip suteikiant identifikavimosi su kitu savimi galimybę ir įsitvirtinant ne tik svetimos kalbos sistemoje, bet ir legitimuojant savo vietą teritorijoje, kurioje ta kalba kalbama. Taigi svetimos kalbos mokymasis tapatus raidės-laiško įgijimui pagal Lacaną. Subjektas įsisavina pagrindinius svetimos kalbos funkcionavimo principus (žodžių etimologiją, fonetiką, graikiškų raidžių rašybą).

Staponkutė linkusi reflektuoti kalbos įsisavinimo procesą, išskaidydama jį į pakopas: „Kalba žmoguje subręsta ir apsigyvena perėjusi tris pakopas – vizualiąją, akustinę ir grafinę.“ (20). Ji mato skirtumą tarp gimtosios ir svetimos kalbos mokymosi. „Biblijos perfrazavimą „Pradžioje buvo garsas“ galima taikyti tik motinos kalbai. Kalbos, kurių mokomasi / išmokstama vėliau, prasideda nuo raidės, vaizdo ir skaitymo. [...] Rašymo dovana aplanko vėliausiai, negana to – tiksliai akistatoje su svetimos kalbos rašyba kaip niekad aiškiai sužinai, kas esi iš tikrųjų.“ (20) Staponkutės situacijoje šis dviejų kalbų kontrastas dar ryškesnis: reikia mokytis ne tik žodžių, bet ir graikiškų raidžių rašybos.

Išmokęs kalbą, subjektas tampa simbolinės plotmės veikėju ir bent jau iš dalies įeina į kitos kultūros lauką, t. y. įgyja teisę joje egzistuoti. Kalbos matmuo yra jungiamoji grandis tarp mąstymo ir egzistavimo fakto. Tik per kalbą galima pažinti pasaulį: „Būtent žodžių pasaulis ir sukuria daiktų pasaulį, iš pradžių sumišusių „čia ir dabar“ tapsme; suteikia jų būčiai konkretų pavidalą, o tam, kas yra visada – vietą visur būti.“⁹ Subjektas esti kaip egzistuojantis tuo momentu, kai taria žodžius, tačiau jo tariami žodžiai ne visada sutampa su intencijomis – tuo, ką jis mąsto ir ką nori išreikšti kalbėdamas (veidrodžio efektas, kai atvaizdas yra klaidinantis).

9 Jacques Lacan, „Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse“, in: *Jacques Lacan, Fonction et champ de la parole en psychanalyse / Жак Лакан, Функция и поле речи и языка в психоанализе*, Москва: Гнозис, 1995, p. 46.

Subjektas turi keletą savęs suvokimo laipsnių, kurie taip pat atsispindi kalboje¹⁰. Per kalbą įvaizdintosios plotmės subjektas (*moi*) socializuojamas, „išsilaivina nuo infantilios priklausomybės savo vaizdinio atžvilgiu ir įsitvirtina per komunikaciją su sociumu“¹¹. Tačiau Staponkutės pasakotojos situacija skiriasi: vaikui mokantis pirmąją, t. y. gimtąją, kalbą, jis tiesiogiai komunikuoja su sociumu, kurį reprezentuoja artimiausioji aplinka (motina, tėvas). Svetimos kalbos mokymasis kitoks: „Paradoksalu, kad neretai kalbos tobulinimas verčia užsidaryti kambaryje tarp knygų ir apsiriboti mąstymo veikla, o ne gelbstinčiu ir gydančiu, anot psichologų, gyvu bendravimu su žmonėmis.“ (19) Taigi emigrantas susiduria su paradoksu: socialinė terpė jam pasiekama tik per kalbą, tačiau norėdamas tobulinti išmoktąją kalbą kaip sistemą, o ne vien kaip priemonę susikalbėti, yra priverstas atsitraukti nuo bendravimo su šios kalbos vartotojais. Jutiminė subjekto patirtis negali būti iki galo reprezentuota simbolinėje kalbos plotmėje. Realumas „neaprašomas“, vadinasi, „neįmanomas“. Į simboliškumą jis gali tik pretenduoti, kėsintis užimti jo vietą, tad iškyla kaip begalinė gąsdinanti galia, arba, anot Staponkutės – „kalbiniai apsidimai“.

Mokydamasis svetimos kalbos, emigrantas šias patirtis išgyvena kaip *kito* įsiveržimą. Perėjimas nuo veidrodžio stadijos į *socialinį* Aš įvyksta per konkurenciją ir gynybos mechanizmus, tad bet koks instinkto judesys kelia pavojų. Instinktus šiuo atveju reprezentuoja gimtoji kalba:

Maždaug septintaisiais gyvenimo už Tėvynės ribų metais pajutau, kad gimtoji kalba nesuvaldomai nuo manęs tolsta. Neužmiršti kalbos – tai viena, o neprarasti jos jausmo – kita. Tai du skirtingi išvykusiojo gyventi svetur pasirinkimai, laikui bėgant tampantys likimu. [...] „Neišnaudota“ profesija perspėjo: gelbėkis. Tuo ji man ir svarbi. Išsigelbėjimas prasidėjo nuo graikų literatūros vertimo į lietuvių kalbą. (11–12)

Staponkutės pasakotoja teigia, jog rašyti „stipriausiai pastūmėjo baimė“ netekti meilės jausmo: „gimtoji kalba, tėvynė ir meilė manyje yra nedalomas vie-

10 Lietuvių kalba tos skirties neatspindi, nors raišos psichologijoje, remiantis stebėjimais, konstatuota, kad vaikui pradėjus kalbėti, maždaug iki trejų ketverių metų amžiaus, apie save jis kalba trečiuoju asmeniu ir tik gerokai vėliau ima vartoti įvardį „aš“. Prancūzų kalboje yra du įvardžiai pirmajam asmeniui įvardyti: *moi* ir *je*. *Moi* galima apibrėžti kaip neįvardijamą asmens savęs suvokimą, o *je* – kaip aktyvų, veikiantį asmenį.

11 Audronė Žukauskaitė, *op. cit.*, p. 83.

nis, kurį vadinu Šviesa arba Prasme.“ (12) Socializacija su žmonėmis, reprezentuojančiais kitą kultūrą, tampa panaši į apgulties situaciją: kiti kaip priešai apsupa vidinę emigranto „pilį“, tėvynę viduje. Subjektą persekioja kalboje metaforomis ar abstraktais („Šviesa“, „Prasmė“) užkoduota baimė subyrėti į dalis vietoj visumos, t. y. vėl grįžti į įvaizdintąją plotmę, kurią šiuo atveju reprezentuoja svetimos kalbos mokymasis prieš veidrodį.

Simbolinė tvarka subjektui pateikia ir išeitį iš galimos chroniškos psichozės – vertimą, rašymą gimtąja kalba (Staponkutės atveju – tai eseistika). Šitaip subjektas įsirašo į tolstančios gimtosios kalbos pasaulį, bandydamas išvengti autodestrukcijos, kurią sukelia kitos kalbos skverbimasis į sąmonę, o per ją – į pasąmonę, kuomet prarandamas gimtosios kalbos jausmas. Tačiau galutinis nuosprendis priklauso nuo to, kaip emigrantui pavyks susidoroti su savo ambivalentiška padėtimi ir nuolatiniu slydimu nuo vieno signifikanto prie kito, taip ir nesujungus į vieną darinį savo susiskaidžiusios tapatybės.

Išmokęs kalbą, subjektas įgyja tam tikrą saugumą: „Kalba buvo reikalinga kaip rūbas, kaip kaukė, o svarbiausia – kaip gynybos priemonė nuo stulbinamo aplinkos kitoniškumo“ (16). Tačiau, kaip ir bet kurioje kalboje, subjektas kalbos turėtojo poziciją užima laikinai. Identifikavimasis svetimoje kalbos sistemoje dar labiau komplikuoatas. Tai – mimikrijos, prisitaikymo prie kitos kultūros, atvejis, kuris vienaip pasireiškia tuomet, kai bendravimas svetima kalba būtinas tik kaip komunikacijos priemonė su svetimtaučiais, nesiekiant integruotis į jų kultūrą, ir kitaip – kai integracija būtina (imigruojama). Tuomet komplikuoasi ir grįžimas į gimtosios kalbos erdvę. Asmenybei gresia skilimas ir būtinybė suderinti savyje dvi tapatybes – naujai prisiimtą (emigranto) ir senąją (kilmės): „graikų kalba ir jos nepasiekiamas tobulumas padėjo man apsibrėžti savąją lietuvybę“ (20). Priklausymas kultūrai matomas per kalbų skirtumą: „[...] tais atvejais, kai reikia suporuoti graikų ir lietuvių kalbas, visuomet pagražinu lietuvių kalbą, kad ši – lietaus permerkta mergiotė – pasitemptų prieš senutę vienuolę. Graikų ir lietuvių kalbos poruojasi sunkiai, tarsi didelio atstumo bei laiko atskirti partneriai“ (20). Lietuvių ir graikų kalbos personifikuojamos pasitelkiant amžiaus (mergiotė/senutė) ir patirties skirtumus (mergiotė/vienuolė). Graikų kalbos istorija matuojama tūkstantmečiais, o lietuvių kalba Staponkutei atrodo dar jauna, kelių šimtmečių. Autorė parenka lietuvių kalbai apibūdinimus „jauki“, „naminė“, „buitiška“, todėl santykis su ja – neįpareigojantis ta prasme, kad neįaučiamas istorijos slėgis.

Staponkutė pastebi ir kitą graikų kalbos ypatybę: yra senoji graikų kalba ir naujoji graikų kalba, ir šios dvi kalbos labai skiriasi: „Graikų praeitis liūdna – vien mirtys ir praradimai, tikrosios graikų kalbos neliko dar neprasidėjus mūsų erai.“ (21) Tačiau toks lyginimas nėra adekvatus. Senoji graikų kalba iš tiesų sunaikinta, bet Staponkutė, teigdama, kad lietuvių kalbos praeitis „jauki“, neatšizvelgia į istorines aplinkybes: lietuvių tautos lenkinimo procesą, vykusį Žečpospolitos laikais, bei rusinimą sovietmečiu. Tai įrodo, kad subjekto santykis su kalba ir jos istorija yra subjektyvus: esė tipo tekstui šiuo atveju buvo reikalingas literatūrinis-psichologinis, o ne istorinis kalbos traktavimas.

Mimikrija, arba supanašėjimas, išmokus svetimą kalbą ir dar kartą išgyvenus lakaniškąją veidrodžio stadiją svetimoje kultūroje, yra sąlyginė: „Nepaisant švelnaus ir žaismingo kalbos pasaulio, į kurį patogiausiai įsisupau daug metų būdama tarp graikų ir kalbėdama jų kalba, vis dėlto „gyvenu“ Lietuvoje. Tai – asmeniškąs jausmas ir skaudžia norma tapęs gyvenimas per atstumą“ (21). Tėvynė tampa ne realiu išgyvenimu, o sąmonės būseną: tai „vyksmas, kuris kunkuliuoja viduje, o ne persikelia į tave iš nesuvokiamos anapusybės“ (31). Tėvynės yra tiek, kiek ji išlaikoma per kalbą arba, kitaip tariant, išsakoma. Nutolusiai gimtajai kalbai apibrėžti Staponkutė vartoja leksiką, susijusią su fizinio skausmo patirtimis: „nepagydoma liga“, „skaudi votis ant kūno“.

Subjekto sąmonės struktūros, anot Lacano, reiškiama tik per kalbą. Staponkutė, tarsi antrindama jam, teigia: „Kalba kaip ir žmogus, turi *ego* ir kūną“ (15). Kitos kalbos perėmimas suteikia žmogui naują tapatybę, tačiau ji nėra tikra:

Kita kalba apdovanoja nauju kūnu. Deja, netikru ir sublimacijų sekinamu. Kurį laiką atrodo, jog nauja kalba žada atgimimą, naują odą, naują meilę. Drama atsiveria, atidžiau įsiklausius į savo balso intonaciją, į melodiją, senesnę už naujai įvaldyto instrumento [...] netrukus aplanko suvokimas, kad niekad netapsi kitos kultūros dalimi. Tarp dviejų kalbų – gimtosios ir įgytos – driekiasi galingos tylos valdos. (39)

Kitoje šalyje net nesinori kalbėti: „Tyla ne tik įbrukama tau, ji – tavyje, kaip perlas kriauklėje, kaip lobis po užraktu. Tai – ne pykčio tylą. Tai tylą, bukinanti protą.“ (39)

Kalbiniai motinos ir vaiko ryšiai Staponkutės eseistikoje

Motinos kalba paprastai esti gimtoji kalba. Pasitelkus prancūzų kalbą, šios savokos atrodytų sinoniminės: prancūziškai „gimtoji kalba“ yra „langue maternelle“. Tačiau imigracijos atveju, kurį savo esė analizuoja Staponkutė, atsiranda skirtis: motinos kalba imigrantų vaikams nebūtinai yra gimtoji, o tai liudija „emigracinį tapsmą, paradoksalu, per organišką šaknijimąsi svetimoje kultūroje, per vaikus ir motinystę“¹².

Staponkutė atkreipia dėmesį į mišrių šeimų situaciją ir dvikalbiais tapusius vaikus. Ji svarsto: jei kalba yra centras, tai ar dvikalbiai vaikai tokį centrą turi, o jeigu neturi, tai ar centro nebuvimas yra jų privalumas, ar trūkumas. Anot Lacano, subjektas yra kalbos poveikio rezultatas ir pasirodo tik kaip savo mąstymo objektas¹³. Dvikalbių vaikų sąmonė yra veikiama dviejų kalbų sistemų, kurios neretai būna labai skirtingos. Esė „Centro užtemimai“ Staponkutė pastebi dvikalbėms šeimoms būdingą bendravimo modelį: kiekvienas iš tėvų „su varžovo aistra ir užslėptu, dominuoti siekiančio globėjo jausmu“ stengiasi įrodyti savo kalbos pranašumą, kai tuo tarpu „dvikalbiai vaikai nardo po skirtingas kalbines erdves, nejausdami nei įtampos, nei žlugdančio skirtumo, nei ypatingo prieraišumo vienam kalbos šaltiniui. Nuo pat mažumės dvikalbių vaikų gyvenimo palydovas – *eklipsė*. Viena kalba trumpam užtemdo kitą, kad vėl išsiskirtų“ (38). Vis dėlto stipresnis tos kalbos poveikis, kuria kalbama aplink – t. y. vietos kalbos. Taip yra todėl, kad vietos tikrovėje stinga kitos kalbos atitikmenų, nėra „daiktinių“ žodžio įrodymų. Tai jau fenomenologinis santykis su kalba. Žodžio reikšmė turi turėti atitikmenį tikrovėje, kitaip tas žodis tampa abstraktu:

Ką lietuviškai kalbančiam ir Artimųjų Rytų peizaže gyvenančiam vaikui reiškia „pieva“, „rasa“, „sniegas“, „pūga“, „varveklis“, „ežeras“? Ne nostalgiją vietai ir ne egzotišką gamtą, o magišką tikrovę, nuolatinę vertimą ir žaidimą kalbų lauke, kai žodis yra tik garsas, melodija, mamos tokata ir fugato... Tikrovę, kurioje heliocentrinė Visata yra viso labo tik nebūties defektas. (39)

Taip apibrėždama vaiko, augančio dvikalbėje šeimoje, patirtis, Staponkutė įrašo jas į esė žanrui būdingą metaforinį kalbėjimo būdą. Žodžio reikšmė

12 Dalia Satkauskytė, *op. cit.*, p. 129.

13 Jacques Lacan, „Le séminaire sur „La Lettre volée““, *Écrits I*, Paris: Éditions du Seuil, 1966, p. 48.

neapčiuopiama, todėl jo, kaip fenomeno, požymiu tampa garsas, melodija, kurianti ypatingą ryšį – sąsają su motina.

Anot Staponkutės, neįmanoma vaiko įsivaizduoti kitaip nei motinos kūno dalies. „Jei sektume logine linija ir eitume dar toliau: neįmanoma įsivaizduoti vaiko be motinos kalbos. Be šito svarbaus elemento pažeidžiamas sistemos vientisumas, ryšys, santykis, esmė, pagaliau – tradicija ir vertybė.“ (46) Emigrančių motinų situacija dažniausiai būna kitokia: jos augina vaikus kitakalbėje terpėje, ir kalba, kuri motinai gimtoji, jos vaikui tampa antrąja. Jeigu, anot Lacano, subjektas, siekdamas suformuoti savęs vaizdinį, suvokia save pirmiausia per kitą – motiną, tėvą ar kitą žmogų, kurį mato priešais save, tai situacija, kai motinos kalba vaikui nėra gimtoji, iškreipia jo tapatinimąsi su ja per giminystės liniją. Satkauskytė, analizuodama emigranto tapsmo problemą naujausioje lietuvių literatūroje, klausimą, ar tokį „hibridišką emigrantišką tapatumą dar galėsime sieti su lietuvių kultūra“; palieka atvirą¹⁴, tačiau Lacano psichoanalitinė kritika leidžia jį atsakyti vienareikšmiškai – ne. Staponkutės esė aiškiai teigiama, kad motiną išstumia vieta, t. y. kitakalbė šalis, kurioje auga vaikas:

Tačiau motinos ir vaiko pokalbiui, jo paslapčiai, švelnumui ir turiniui naujos kalbos erdvė ir joje išgyventas laikas yra didžiausia grėsmė, o kartu ir iššūkis, kurį nepaprasta priimti ir atlaikyti. Migruojančiai motinai telieka atiduoti vaiką vietai, kuri palaipsniui tampa motinos pakaitalu ir priima „auklėtinį“ kaip ištikima kultūros ir kalbos sergėtoja bei griežta ir nuosekli mokytoja. Tik tokiais atvejais suvoki, jog vieta, motina ir kalba – organiškai tarpusavyje suaugę elementai, gyvybės grandinė, kuri kartą nutrūkusi nebesuveriama. Migruojanti motina yra nuolat aukojanti ir pralaiminti, nes priversta įsileisti tarp savęs ir vaiko svetimą kalbą ir pasmerkti save monumentaliai tylai. (46)

Staponkutė svetimkalbio vaiko situaciją traktuoja kaip susvetimėjimą tarp kartų, patirties (visų pirma, kalbinės) perdavimo pertrūkį. Būtent vietovė tampa tuo lakaniškuoju „veidrodžiu“, į kurį žvelgdamas subjektas formuoja savo tapatybę. Toks naujo tipo ryšio atsiradimas sutrikdo asmeninius santykius, priklausančius nuo kalbos bendrystės: „Ne motinos kalbinėje aplinkoje arba už jos Tėvynės ribų gimę vaikai išsižada mamos tą pačią akimirką, kai pasijunta pajėgūs

14 Dalia Satkauskytė, *op. cit.*, p. 129.

paleisti jos ranką.“ (46) Vadinasi, bendra kalba kuria tarpusavio santykį ir, jei jos nėra, santykis akivaizdžiai pakinta. Staponkutė tam santykiui išreikšti vartoja ryškiai konotuatą leksiką („tylos nuosprendis“, „beribis, klampus nuobodulys“, „vieta-žmogėdra“). „Kalba mėgsta kankinti, bet ne kentėti, ir laikui bėgant savo atsiima – išlaukia ir atkeršija Undinėlei už gražias kojas, virsdama jos viduje amžinu įšalu. Skaudžiausią nostalgiją jaučia motinos, negalinčios kalbėtis su vaikais gimtąja kalba.“ (50) Šiuolaikinės šeimos atmaina – kai vaikams „motiniški ar tėviški jausmai, gaunami iš aplinkos, gali būti ir neretai yra svarbesni už motiną-gimdytoją ar tikrą tėvą“. (50) Motinos ir vaiko kalbų skirtis, tyla tarp jų Staponkutei yra globalizacijos agresijos ženklas. Agresija nukreipta į patį artimiausią – motinos ir vaiko – ryšį. Motina čia yra pralaiminčiojo pozicijoje, paklūstanti.

Išvados

Pasitelkus Lacano psichoanalitinės teorijos modelius paaiškėjo, kad Dalios Staponkutės eseistikoje veikia pasakotoja, sąmoningai reflektuojanti kalbą kaip esminę subjekto santykio su pasauliu išraišką.

Staponkutės subjektas – imigrantas, kurį galima prilyginti Lacano „laiskui-raidei“: neturi fiksuotos vietos, užima tarpinę poziciją dvikalbėje sistemoje, kurioje viena kalba yra gimtoji, o kita – prisiimta. Nemalonios, erzinančios ar trikdančios patirtys, susijusios su svetimos kalbos mokymusi, išgyvenamos kaip *kito* įsiveržimas. Gimtoji kalba reprezentuoja instinktus, kurie veikiant gynybos mechanizmams priešinasi svetimos kalbos invazijai. Staponkutės tekstuose šie mechanizmai išnaudojami konstruktyviai: tampa pagrindu meno kūrinii atsi-rasti.

Svetimos kalbos įsivavinimas lyginamas tiek su apsėdimu (nuo žmogaus valios nepriklausančiu potyriu), tiek su revoliucija – sąmoningu perversmo aktu. Mokantis svetimos kalbos atpažįstamas Lacano veidrodžio stadijos pakartojimas: žodžių tarimas paženkлина veidą, taip suteikiant identifikavimosi su kitu savimi galimybę ir įsitvirtinant ne tik svetimos kalbos sistemoje, bet ir legitimuojant savo vietą teritorijoje, kurioje ta kalba yra kalbama.

Atskiru subjekto refleksijos aspektu Staponkutės eseistikoje tampa motinos ir vaikų, gimusių svetimoje šalyje, dvikalbiškumas: specifinė jų ryšio išraiška, kai

motinos kalba vaikui nėra gimtoji. Staponkutė atkreipia dėmesį į mišrių šeimų situaciją, kai dvikalbių vaikų sąmonę veikia dvi kalbų sistemos, neretai labai skirtingos.

Per kalbą teritorija, kurioje vaikas auga, tampa motinos pakaitalu. Tai suponuoja susvetimėjimą tarp kartų, patirties (visų pirma, kalbinės) perdavimo pertrūkį. Motinos ir vaiko kalbų skirtis Staponkutei yra globalizacijos agresijos, nukreiptos į patį artimiausią – motinos ir vaiko – ryšį, ženklas. Motina atsiduria pralaiminčiojo pozicijoje. Vadinasi, kalba yra vienokio arba kitokio tipo asmenybės formuojantis pamatas, be kurio socializacija tampa nevisavertė, o tai reiškia, kad subjekto tėvynė yra ta, kurios kalba jam yra gimtoji.

Dalia Staponkutė: Language as the Subject's Homeland

Summary

In her analysis of the essays of Dalia Staponkutė, the author of this article draws on the methods of psychoanalytic literary criticism, including the fundamental theories of Jacques Lacan: the structure of consciousness is mirrored in the structure of language; the subject only emerges as the object of his/her thinking when self-identification occurs in the “mirror stage,” during the first years of life and with the subject's acquisition of language.

Born in 1964, Dalia Staponkutė is a translator and author of studies about translation theory; having completed studies in philosophy, she has lived in Nicosia, Cyprus, from 1989. Her essays have appeared in periodicals and were published in the collection *Lietumi prieš saulę* (Rain Versus Sun, 2007). Most of Staponkutė's essays are concerned with experiences of liminality: they are reflections on living between two cultures (her native Lithuanian and adopted Greek) and how this is best revealed in her relationship to the two languages and the (im)possibilities of translation.

The subject of Staponkutė's essays is the émigré, who can be compared to Lacan's double-meaning “letter”: he/she does not have a fixed place, and occupies an intermediary position in a bilingual system in which one language is a mother tongue and the other an acquired one. Mastery of a foreign language is compared to being possessed (it involves sensations beyond individual will) and revolution – a conscious act of upheaval.

The learning of a foreign language is a recognizable recreation of Lacan's mirror stage.

Another subject that Staponkutė reflects upon in her essays is the bilingualism shared by a mother and the children she has born in a foreign country – the unique ways their bond is expressed when the mother's language is not her children's mother tongue. The minds of bilingual children are influenced by two, often very different, systems of language. For Staponkutė, this divide between the mother's and her children's languages is a sign of the aggression inherent in globalization. This aggression is directed to the most intimate of relationships – that between mother and child – and it puts the mother in the position of the loser. In other words, language is the foundation of the individual's formation, and one without which socialization would not be complete.

Keywords: Dalia Staponkutė, Lithuanian essay-writing, Jacques Lacan, psychoanalytic criticism, bilingualism.
